

ГРАММАТИК ЛУҒАТЛАРИНИНГ ЭЛЕКТРОН ШАКЛИГА СЎЗЛАРНИ ТУРКУМЛАР БЎЙИЧА ТАНЛАБ ОЛИШ ТАМОЙИЛИ

*Ботирова Адиба Эркиновна,
Навоий давлат педагогика институти доценти*

Аннотация: мақолада грамматик луғатларини яратиш бўйича айрим халқаро тажрибаларни ўрганиш, луғатнинг таркибий қисми, асосий мазмуни ва шакли нималарни ўз ичига олиши, уни тузишида нималарга эътибор берилиши лозимлиги ҳақида мулоҳаза юритилган. Электрон шаклдаги грамматик луғатларнинг афзалликлари очиб берилган. Лингвистик тадқиқотларда муайян соҳа устида ишланганда вақтни тежаш учун катта ҳажмли луғатларни варақлаб, вақтни йўқотиб қўймаслик учун тил сатҳлари доирасида луғатларни грамматик тизим нуқтаи назардан таснифлаш орқали луғат турларини яратиш масаласи кўтарилган.

Калит сўзлар: луғат, грамматик луғатлар, электрон луғатлар, корпус, миллий тил корпусининг яратилиши, миллий корпусда грамматик луғатларнинг ўрни, хорижий тажриба, лингвистик луғатлар

ПРИНЦИП ОТБОРА СЛОВ ПО КАТЕГОРИЯМ В ЭЛЕКТРОННУЮ ФОРМУ ГРАММАТИКИЧЕСКИХ СЛОВАРЕЙ

*Ботрова Адиба Эркиновна,
доцент Навоийского государственного педагогического
института,*

Аннотация: в статье обсуждается некоторый международный опыт создания учебных словарей, что содержит состав, основное содержание и форма словаря, что следует учитывать при его составлении. Выявлены преимущества грамматических словарей в электронном виде. В лингвистических исследованиях был поднят вопрос о создании типов словарей путем сканирования больших объемов словарей, чтобы сэкономить время при работе в определенной области, и классификации словарей с точки зрения грамматической системы в рамках языковых уровней, чтобы избежать потери времени.

Ключевые слова: словарь, матиматические словари, электронные словари, Корпус, национальный язык, создание корпуса, роль матиматических словарей в Национальном корпусе, зарубежный опыт, лингвистические словари

THE PRINCIPLE OF SELECTING WORDS BY CATEGORY IN THE ELECTRONIC FORM OF MATHEMATICAL DICTIONARIES

Batrova Adiba Erkinovna,

Associate Professor of the Navoi State Pedagogical Institute,

Abstract: the article discusses some international experience in creating educational dictionaries, which contains the composition, main content and form of the dictionary, which should be taken into account when compiling it. The advantages of grammatical dictionaries in electronic form are revealed. Linguistic research has raised the issue of creating dictionary types by scanning large volumes of dictionaries to save time when working in a particular field, and classifying dictionaries from the point of view of the grammatical system within language levels to avoid wasting time.

Keywords: dictionary, mathematical dictionaries, electronic dictionaries, Corpus, national language, corpus creation, the role of mathematical dictionaries in the National Corpus, foreign experience, linguistic dictionaries

Кириш. Тилшунослик тизимида лексикографиянинг ўқув луғатчилиги тармоғи пайдо бўлгандан буён, мутахассисларни ўқув луғати қандай луғат, уни яратишда қандай мезон устуворлик қилади, асосий вазифалари нимадан иборат, умумий луғатдан нимаси билан фаркланади, бошқа типдаги луғатдан устунлиги нимада деган савол қизиқтириб келган. Жаҳон тилшунослигида XX аср бошидаёқ бу саволларга давр талабидан келиб чиққан ҳолда муайян жавоб берилди. Кўпгина ривожланган мамлакатда ўқув лексикографияси ўз таракқиётининг бир неча босқичини ортда қолдириб, бугунги кунда замонавий типдаги янги авлод антропоцентрик ўқув луғатининг янги-янги жанрини яратиш назарияси ва амалиёти билан шуғулланмоқда.

Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2019 йил 21 октябр куни ниҳоятда муҳим бўлган “Ўзбек тилининг давлат тили сифатидаги нуфузи ва мавқеини тубдан ошириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги ПФ-5850-сон фармони ҳамда мазкур фаолиятга тегишли бошқа меъёрий-ҳуқуқий ҳужжатларда белгиланган вазифаларни амалга оширишга ушбу тадқиқот иши муайян даражада хизмат қилади. Шунингдек, 2020 йилнинг 20 октябрь кунги “Мамлакатимизда ўзбек тилини янада ривожлантириш ва тил сиёсатини такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги ПФ-6084-сонли фармонида лингвистик ва соҳавий луғатларни яратиш вазифаси қўйилган бўлиб, мазкур тадқиқот унинг ижросини амалага оширишга ҳисса бўлиб қўшилади.

Шу маънода юртбошимизнинг “Ҳар биримиз давлат тилига бўлган эътиборни мустақилликка бўлган эътибор деб, давлат тилига эҳтиром ва салокатни она Ватанга эҳтиром ва салокат деб билишимиз, шундай

қарашни ҳаётимиз қондасига айлантиришимиз керак”, деган фикрлари биз учун давлат тилида иш юритишни яхшилаш, соҳавий ва грамматик луғатлар яратишда ҳам дастул амал вазифасини ўтайди.

Мавзуга оид адабиётларнинг таҳлили (Literature review). Профессор Б.Менглиев луғатнинг жамият тараққиёти учун муҳим ижтимоий, сиёсий, маданий аҳамиятга эга бўлган қуйидаги асосий вазифаларини ажратади:

- она тилини ва бошқа тилни ўргатиш;
- она тилини тасвирлаш ва меъёрлаштириш;
- тиллар ва маданиятлараро муносабатни таъминлаш;
- тил лексикасини илмий текшириш ва талқин қилиш .

В.В.Морковкин ҳам луғатнинг мақсади, лингводидактик характерга эга бўлиши, яъни таълимга йўналган бўлишига диққатни қаратади. Шунга асосан у ўқув луғатчилигини алоҳида лингвометодик йўналиш, анъанавий лексикография ва лингвометодика фанларининг кесишмасида пайдо бўлган фан эканини таъкидлайди . Унинг фикрича, ўқув лексикографиясининг асосий бўлимларини:

- а) ўқув луғатини тузиш назарияси ва амалиёти;
- б) лексик минимумни тузиш назарияси ва амалиёти;
- в) ўқув лексикостатистикаси назарияси ва амалиёти;

г) лексика бўйича луғат типидagi ўқув қўлланмаларини яратиш назарияси ва амалиёти;

д) дарсликка илова қилинган ва муайян мавзу учун бериладиган луғатда тил лексикасининг тақдим этилиши ва семантизасияси назарияси ва амалиёти ташкил этиши лозим

Таркибий қурилмасининг қатъийлигига қарамай, нафақат ўқув луғати, балки умумий луғатда ҳам луғатнинг ички, микротузилиши ўзгарувчан бўлиши мумкин. Хусусан, ўқув луғатида изоҳ қисмга грамматик топширик, машқ, ўрни билан тест, электрон луғатда овозли хабар илова қилиниши ҳам мумкин. Замонавий ўқув луғатида қўшимча маълумот жадвал шаклида илова қилиниши ҳам кузатилмоқда .

Б.Баҳриддинова замонавий ўқув луғатининг мегаструктурасини қуйидаги тартибда бўлиши мақсадга мувофиқ, деган хулосага келади:

- 1) кириш;
- 2) ўқув-методик таъминот;
- 3) луғат корпуси;
- 4) иловадан;

макроструктураси:

- 1) алфавит тартибли;
- 2) мавзувий;
- 3) мавзувий-алфавит тартибли луғат мақола ёки сўзликдан;

микроструктураси:

- 1) бош сўз;
- 2) изоҳ;
- 3) лексикографик помета;
- 4) иллюстрациядан ташкил топади.

Грамматик луғатларни яратишда мана шу мезондан фойдаланиш таълимий корпусда грамматик луғатларни қулай жойлаштириш имконини ҳам беради.

Замонавий лексикография деганда компьютер лексикографияси компьютер лексикографияси тушунчаси, электрон луғат, электрон ва анъанавий луғатлар ўртасидаги фарқ, луғат ёзувининг таркиби, электрон луғатларнинг турлари, электрон луғатларнинг афзалликлари ва компьютер лексикографиясининг истиқболлари каби бир қатор тушунчалар ҳам фаоллашди. Компьютер лексикографияси тушунчаси. Компьютер лексикографияси нинг филиалидир. Амалий тилшунослик яратишга қаратилган компьютер луғатлари, лингвистик маълумотлар базалари ва қўллаб-қувватлаш дастурларини ишлаб чиқиш лексикографик ишлар сирасига киради. Анъанавий ва компьютер лексикографиясининг асосий вазибалари луғатнинг тузилишини ва луғатга кириш зоналарини аниқлаш, шунингдек ҳар хил турдаги луғатларни тузиш тамойилларини ишлаб чиқишдир. Луғат анъанавий равишда ушбу сўзларнинг тузилиши ва ёки ишлаш хусусиятларини тавсифловчи шарҳлар билан уюшган сўзлар тўплами сифатида тавсифланади.

Электрон луғат. Электрон ва анъанавий луғатлар ўртасидаги фарқ. Электрон (автоматик, компьютер) луғат – бу инсон фойдаланиши учун мўлжалланган ёки янада мураккаб компьютер дастурларининг ажралмас қисми бўлган махсус компьютер форматидаги сўзлар тўплами (масалан, машинани таржима қилиш тизимлари). Шунга қўра, автоматик охириги фойдаланувчи луғатлари ва матнни қайта ишлаш дастурлари учун автоматик луғатлар фарқланади.

Охириги фойдаланувчи учун мўлжалланган автоматик луғатлар кўпинча таниқли анъанавий луғатларнинг компьютер версиялари, масалан: Oxford English Dictionary (иккинчи жаҳон уруши.) Ушбу турдаги автоматик луғатлар оддий луғатларнинг луғат ёзувининг тузилишини деярли такрорлайди, аммо уларнинг прототиpleri учун мавжуд бўлмаган функциялар мавжуд, масалан, улар маълумотларни луғат ёзувлари майдонлари бўйича саралашади (қаранг. барча сифатларни танлаш), талқин қилишда маълум бир семантик таркибий қисмга эга бўлган барча вокабларни автоматик қидиришни амалга ошириш ва бошқалар.

Машинани таржима қилиш тизимлари, автоматик мавҳумлаштириш,

маълумот олиш ва бошқалар учун автоматик луғатлар. Луғат ёзувининг интерфейси ва тузилиши жиҳатидан бошқаларидан сезиларли фарқ қилади. Уларнинг тузилиш хусусиятлари, луғат доираси улар билан ўзаро алоқада бўлган дастурлар томонидан белгиланади. Бундай луғат бирдан юзлаб луғатга кириш зоналарини ўз ичига олиши мумкин. Лексикографик тавсиф соҳалари ҳам ғоят хилма-хил: морфологик, лексик, синтактик, семантик ва бошқалар. Анъанавий луғатнинг тузилиши одатда қуйидаги таркибий қисмларни ўз ичига олади:

- кириш луғатдан фойдаланиш тамойилларини тушунтириш ва луғат ёзувининг тузилиши ҳақида маълумот бериш;
- луғавий бирликлар: морфемалар, лексемалар, сўз шакллари ёки сўз бирикмаларини ўз ичига олган луғат; тегишли изоҳга ега бўлган ҳар бир бундай бирлик луғат ёзувидир;
- кўрсаткичлар (индекслар);
- манбалар рўйхати;
- ёритиш ва алифбо рўйхати.

Ушбу таркибий қисмларнинг электрон луғатларида, эҳтимол, фақат луғат мажбурийдир, онлайн луғатларда кўпинча ҳар бир ҳарфнинг орқасида луғат ёзувининг матнига олиб борадиган кўприклар ўрнатилган алифбо мавжуд. Дискда (офлайн луғат) ёки Интернетда (онлайн луғат) тақдим етилган деярли ҳар бир электрон луғат автоматик қидириш функциясига эга, бу луғат билан ишлашда Фойдаланувчининг ҳаракатларини сезиларли даражада тежашга имкон беради.

Грамматик электрон луғатлар ва қоғоз луғатларининг фарқи уларнинг мултимедиавагипертекстуаллигига ҳам тегишли: бундан хусусиятлар электрон луғатларда босилганларга қараганда анча катта даражада фойдаланади. Шундай қилиб, кўприклар луғат ёзувининг исталган элементи ёки луғат дастур менюсидаги элемент орқасида жойлаштирилиши мумкин. Бу фойдаланувчига керакли луғат маълумотларини қидириш ва тезда ўтиш учун қўшимча имкониятлар беради, бу сизга маълум бир сўз учун синонимлар ва антонимларни, бир хил семантик гуруҳдаги сўзларни, декленсия ва конжугация парадигмаларини ва бошқаларни топишга имкон беради.

Турли хил луғатларни бир-бирига боғлашни осонлаштиради, шунда охирида онлайн ёки офлайн луғатлар луғатлар тўпламлари ёки порталлари бўлиб чиқади. Масалан, сўзнинг маъноси ҳақида керакли маълумотларни олгач, фойдаланувчи ушбу сўзнинг бошқа луғатлардаги шарҳларига ўтиш ва уни махсус билим соҳаларида (терминологик луғатларда) талқин қилишнинг ўзига хос хусусиятларини билиш ёки унинг шакли ҳақида қўшимча лингвистик маълумотларни олиш учун ҳаволани босиши мумкин.

Натижада электрон луғатнинг тузилиши босма луғатнинг тузилишидан сезиларли фарқ қилади, гарчи луғатнинг асосий қисми-луғат мақолалари бўлган луғат ҳар иккала ҳолатда ҳам луғатнинг ўзагини ташкил етишда давом этмоқда.

3. Луғат таркиби. Луғат ёзувининг тузилиши одатий ҳолдир ва одатда анъанавий ва компьютер лексикографияси учун тегишли бўлган луғат ёзувининг қуйидаги соҳаларини ўз ичига олади:

- лексик киритиш (вокабула, лемма) ;
- грамматик ахборот майдони;
- услубий ахлат майдони;-
- қиймат зонаси;
- фразеологик бирликлар зонаси;
- этимология зонаси;
- мисол зонаси ва мисол манбаи.

Шу билан бирга, луғат киритиш зоналарини, барча луғат бирликлари учун мажбурий ва ихтиёрий зоналарни ажратиш кўрсатиш мумкин. Луғатларнинг ҳар хил турлари учун луғат ёзувининг мажбурий зонаси фақат лексик киритишдир, бошқа барча зоналар луғат турига боғлиқ: масалан, изоҳли луғат учун маъно зонаси зарур ва ортоепик учун бу ихтиёрий. Фразеология зонаси барқарор бирикмаларда ишлатилмайдиган сўзларнинг изоҳларида йўқ ва мисол зонаси ва унинг манбаи мавжудлиги луғатни яратишда асос бўлган принципларга боғлиқ.

Компютер луғатининг луғат киритиш зоналари сони одатда «қоғоз» луғатининг луғат киритиш зоналари сонидан ошиб кетади, бу муҳим хотира ресурслари ва замонавий компютерлар томонидан рақамли ахборотни қайта ишлашнинг юқори тезлиги билан боғлиқ. Аммо таклиф етилаётган луғат маълумотларининг миқдори луғат турига мос келиши керак: агар ўқувчи талаффузга муҳтож бўлса, унда текширилаётган сўзнинг таржимаси ёки унинг контекстуал маънолари ҳақида «қўшимча» маълумот фақат фойдаланувчига халақит беради.

4. Электрон луғатларнинг турлари. Компютер луғатларини таснифлаш анъанавий луғатларни таснифлаш билан бир хил принциплар асосида амалга оширилиши мумкин. Анъанага кўра лингвистик, энциклопедик ва оралик (лингвистик ва терминологик) луғатлар фарқланади. Лингвистик луғатларда сўзларнинг ўзи — маънолари, ишлатилиш хусусиятлари, структур хусусиятлари, мослиги, бошқа тилларнинг лексик системалари билан боғлиқлиги ва бошқалар тасвирланади. Энциклопедик луғатларда атрофдаги дунё тушунчалари, фактлари ва ҳақиқатлари, яъни экстралингвистик маълумотлар тасвирланган. Луғатларнинг оралик тури лингвистик ва экстралингвистик маълумотларни ўз ичига олади.

Лингвистик луғатлар орасида уларнинг бир неча турлари мавжуд:

- сўзларнинг маъноларини изоҳлаш (тушунтириш) ва уларнинг нутқда ишлатилиши, шу жумладан умумий ва хусусий бўлиши мумкин бўлган тавсифловчи ва меъёрий луғатлар, масалан, фразеологик луғатлар, чет ел сўзлари луғатлари ва бошқалар.;

- алифбо эмас, балки тематик тамойилга бўйсундирилган луғат ёзувини тартибга солиш билан фарқланувчи тезауўзбек луғатлар, масалан, ўзбек идиоматикасининг тезауўзбеки «ҳаракат» категориясига жойлаштирилган «жўнаш, жўнаш, учини» семантик майдонини ўз ичига олади, семантик майдон «Анчадан бери «»вақт» категориясига жойлаштирилган ва ҳоказо.;

Б. Бахриддинова “жаҳон ўқув луғатчилигида фойдаланувчининг ёш хусусиятидан келиб чиқиб мактабгача ёшдаги бола учун “Тўғри талаффузга ўрганамиз”, “Тўғри гапирамиз”, бошланғич синф учун “Тўғри ёзамиз”, “Тўғри талаффуз қилишга ўрганамиз”, юқори синф учун “Имло ўқув луғати”, “Талаффуз ўқув луғати” типиди меъёрий луғатлар яратилган.

Меъёрни ўзлаштириш осон жараён эмас. Сабаби меъёр ўзгарувчан категория, тил меъёри ҳам, тилнинг ўзи каби, ижтимоий тараққиёт билан боғлиқ ҳолда ўзгариб, ривожланиб туради. Бу эса меъёрий типдаги ўқув луғатини яратишда мураккабликни келтириб чиқаради. Жаҳоннинг энг ривожланган мамлакатларида ҳам бу борада муаммолар учраши” ни таъкидлайди.

- луғатдаги ассоциатив муносабатлар соҳаси бўлган ассоциатив луғатлар; бундай луғатнинг луғатига лексема-стимул ва психоллингвистик тажрибада олинган частота ва алифбо (частотани кўрсатувчи) бўйича буюртма қилинган реакциялар рўйхати киради, масалан: “замонавий ўзбек тилининг ассоциатив сўзлар луғати”;

- сўзлар тарихи ҳақида маълум бир санадан бошлаб маълум бир давр учун маълумот берадиган, янги сўзлар ва маъноларнинг пайдо бўлиши, уларнинг йўқ бўлиб кетиши ва ўзгаришини кўрсатадиган ёки сўзларнинг келиб чиқишини тушунтирадиган тарихий ва етимологик луғатлар;

- сўзлар шаклининг хусусиятларини тuzатадиган ва маъноларни талқин қилмайдиган ёки ёрдамчи рол ўйнайдиган тил шакллариининг луғатлари, масалан, орфографик ва орфоепик, сўз шаклланиши ва морфемик (сўзлар морфемалардан қандай ташкил топганлигини ва уларни инвентаризация қилишини кўрсатинг), грамматик (ҳар бир сўз ҳақида маълумот бу сизга ҳар қандай грамматик жиҳатдан тўғри шаклни яратишга имкон беради), тескари луғатлар (сўзлар алифбо тартибида, бошланғич эмас, балки якуний ҳарфлар билан жойлаштирилган ва чап томонда эмас, балки ўнг томонда жойлашган: герб, серб, зарар, думғаза,

эман);

- нутқдан фойдаланиш луғатлари: қийинчиликлар ва сўз бирикмалари луғатлари;

- ономастиконлар: антропонимик луғатлар ва топонимик луғатлар;

- луғат тавсифига бўйсунадиган ноанъанавий, атипик лингвистик объектлар, масалан, ўзбек сиёсий метафоралари луғати ва шеърӣ метафора луғатлари, эпитетлар, муаллифлик луғатлари ва келишув луғатлари.

- Ўзбекистон миллий энциклопедияси, Ўзбек тилининг изоҳли луғати.

- расмий электрон луғатлар ўзбек тилининг имло луғатлари (<http://savodxon.uz>) ва инглиз тили) тиллар.

Шунингдек, дискларда ва Интернетда турли хил луғатларнинг катта тўплами Дуден нашриёти томонидан тақдим етилган (немис, жаҳон уруши. дуден. де) ва Лароуссе (француз, иккинчи жаҳон уруши. Larousse. az) вабошқа луғатлар мавжуд.

Электрон луғатларнинг афзалликлари. Компютер луғатлари одатда луғат бирликларини автоматик қайта ишлаш ва қидириш ёрдамида матн корпорациялари асосида яратилади. Бунинг учун махсус дастурлар - маълумотлар базалари, компютер карталари файллари, матнни қайта ишлаш дастурлари автоматик равишда луғат ёзувларини яратиш, луғат маълумотларини сақлаш ва қайта ишлашга имкон беради. Шундай қилиб, электрон луғатни яратиш, қуйидаги босқичларни ўз ичига олади:

1) матнлар корпусини шакллантириш ва параллел равишда луғат яратиш;

2) мисоллар корпусини автоматик шакллантириш;

3) луғат ёзувларини ёзиш;

4) луғат ёзувларини маълумотлар базасига киритиш (ДБ);

5) маълумотлар базасида луғат ёзувларини таҳрирлаш;

6) маълумотлар базасида матнни тузатиш;

7) луғат матнини яратиш ва асл макетни шакллантириш;

8) луғатни чоп этиш.

Албатта, электрон луғатни яратиш жараёнининг юқоридаги тавсифи унинг турига, тадқиқот тамойилларига ва бошқа омилларга қараб созланиши мумкин. Ўзбек тилининг электрон тарихий луғати яратувчиларининг шарҳлари. Аммо ҳар қандай ҳолатда ҳам компютер лексикографиясида компютерлар ва тайёр матн корпусларидан фойдаланиш электрон луғат яратиш жараёнидаги босқичлар сонини камайтиришга ва уларнинг деярли ҳар бирида вақтни тежашга имкон беради.

Демак, луғат картасини яратиш ўрнига компютер лексикографиясида

маълумотлар базаларидан фойдаланилади. Маълумотлар базаси ёзувлари массивни танланган параметрлар бўйича автоматик равишда саралашга, керакли мисолларни танлашга, уларни гуруҳларга бирлаштиришга ва ҳоказоларга имкон беради. Бозорда лексикографик мақсадлар учун ихтисослашган дастурий таъминот қобиғи деярли йўқ. Ушбу мақсадлар учун ACCESS ёки PARADOX каби замонавий маълумотлар базалари жуда мос келади. Мисолларни қидириш учун луғат яратувчилари келишувларни қуриш учун компьютер дастурларидан фойдаланишлари мумкин, масалан, ДИАЛЕХ. Луғатларнинг асл тартибини (тартибини) яратиш учун услубларни луғатга кириш зоналари, алфавитлаш, индекс яратиш ва бошқаларга боғлашга имкон берадиган саҳифа яратувчиси ёки сўз каби нашриёт тизимлари иштирок этади.

Эҳтимол, компьютер лексикографик асарлари учун мўлжалланган ихтисослашган компьютер дастурининг ягона намунаси «луғатларни автоматлаштирилган тузиш ва қайта ишлаш дастури» дир (муаллифлар:.). Ушбу дастур филологик тадқиқотларда жуда фаол қўлланилади ва дарсликда батафсил келтирилган.

Электрон луғатлар нафақат яратилиш жараёнида, балки фойдаланиш жараёнида ҳам ижобий жиҳатларга эга. Хусусан, электрон луғатлардан фойдаланишда қуйидаги афзалликлар таъкидланган:

1) мултимедиа воситаларидан фойдаланиш. Электрон луғатлар луғат ёзувининг мазмунини турли хил усуллар билан (луғатнинг турли хил «проекциялари»), шу жумладан анъанавий луғатларда ишлатилмайдиган турли хил график ва мултимедиа воситаларидан фойдаланган ҳолда тақдим этишга имкон беради;

2) Замонавий технологиялардан фойдаланиш. Тақдим этилган маълумотлар ҳисоблаш тилшунослигининг морфологик ва синтактик таҳлил, овозни аниқлаш ва синтез каби турли хил технологияларини акс эттиради.;

3) Қулай қидирув. Луғатнинг бирон бир жойида жойлашган ва фойдаланувчи томонидан ўзи учун қулай шаклда тузилган сўровга бевосита жавоб берадиган маълумотларни тезда олиш мумкин бўлади. Сўзни аниқ еслашнинг ҳожати йўқ, дастурнинг ўзи биринчи ҳарфлар учун вариантларни таклиф қилади.

4) Долзарблик ва динамизм. Электрон луғат тил ва дунёдаги ўзгаришларга тезда жавоб беришга имкон беради ва унинг ҳар бир кейинги версиясини чиқариш ёки онлайн версиясига ўзгартириш кiritиш кўп вақт ва меҳнат талаб қилмайди.

5) Кўп сўзли. Кўпгина электрон луғатлар қоғоз луғатлар базасидан ошиб кетадиган ва кўприклардан фойдаланиш орқали маълумотларга қулайроқ киришни таъминлайдиган терминологик базага эга.

б) Фойдаланишдаги ўзгарувчанлик — маҳаллий ва глобал тармоқларда луғатлардан фойдаланиш қобилияти, яъни офлайн ва онлайн версиялардан фойдаланиш.

7) Кўп қирралилик — қоида тариқасида дастурлар бир вақтнинг ўзида бир нечта тиллар ва таржима йўналишлари билан ишлашга имкон беради. Луғатга киритилган тилларнинг ҳар қандайдан кириш сифатида фойдаланиш мумкин.

Электрон луғатлардан фойдаланишнинг кўплаб афзалликлари мавжудлигига қарамай, анъанавий ва компьютер лексикографияси учун долзарб бўлган баъзи муаммолар ҳал қилинмаган.

Луғатлар лексик функция тушунчасини акс еттириши керак, бу ўзбек тилининг қуйидаги мисоллари билан тасвирланган сўзларнинг эркин бўлмаган комбинациясини мунтазам равишда тавсифлашга имкон беради: “уруш олиб борилмоқда” ва “имтиҳон ўтказилмоқда”, “назариялар илгари сурилмоқда” ва “мавжуд фикрлар тақдим этилган” ва ҳоказо.

Семантикани тавсифлаш ва грамматик бурилиш ва сўз шаклланишининг амалий бажарилиши муаммоси оммавий лексикографик амалиётда акс еттирилмаган. Ҳар бир тил ўз маъносини грамматик кодлаш усуллариغا ега, улар оммавий луғатларда тизимли равишда тавсифланмаган.

Луғатларда синтактик маълумотларни оддий ўқувчига етказиш мумкин бўлган тушунчалар тизими ҳам мавжуд эмас. Ушбу муаммонинг ечими прогрессив лексикографик ғояларни ҳисобга оладиган расмий моделларга асосланган интеграл луғат тавсифлари бўлиши мумкин. Луғат таркибига кириш технологиялари бир хил моделларда ташкил этилиши керак.

Ушбу муаммоларни назарий ва амалий лексикографлар ҳамкорлигида ҳал қилиш мумкин ва компьютер воситалари, шубҳасиз, монотон лексикографик операцияларни амалга ошириш бўйича мунтазам ишларни осонлаштиради.

Умуман олганда, биз электрон луғатларни яратишга қаратилган компьютер лексикографияси ҳисоблаш тилшунослигининг жуда истиқболли ва зарур йўналиши эканлигини таъкидлаймиз, чунки у томонидан яратилган маҳсулотлар-электрон луғатлар-кўп қирралилик, мултимедиа, сўнгги технологик ечимларни бирлаштириш, материалнинг долзарблиги ва фойдаланувчи эҳтиёжларини қондириш билан ажралиб туради. керакли маълумотларга киришни ташкил қилиш.

Таҳлил ва натижалар (Analysis and results). Электрон грамматик луғатлар тузилишини ривожлантириш масалалари (ўзбек тили учун, Немис, испан, инглиз) ва уларнинг функциялари ҳамда айрим жиҳатлари

бир фойдаланувчи интерфейси куриш ҳисобланади. Луғатлар ахборотни тузатиш тизимида фойдаланиш учун, шунингдек автоматик матн контурларида фойдаланиш учун мўлжалланган ахборотни қайта ишлаш тизимлари (морфологик таҳлил ва матн синтези алгоритмларида). Луғат таркибини ишлаб чиқишда, ушбу турдаги дастурий маҳсулотларга қўйиладиган талаблар ҳисобга олинади.

Лексикографик тизимлари белгиланган

- ахборотни муваффақиятли қўллаш;
- лексикографик тизимлар назарияси интеграл лексикографик тизим;

- тилининг флексия, орфоэпия, фразеология, синонимия ва антонимия функцияларини бирлаштириш;

- тайёр лексикографик маҳсулот сифатида фойдаланиш.

Электрон грамматик луғатлар асосан улардан фойдаланиш учун мўлжалланган МП тизимида автоматик морфологик таҳлил қилиш воситаси сифатида (морфологик босқичларда матнни белгилаш, лемматизация ва синтез). Бундан ташқари, луғат фойдаланувчи учун мавжуд бўлиши керак, маълумотнома воситаси (сўзларни қидириш, аниқ флексия ҳақида маълумот бериш сўз бирликлари). Луғат мақсадининг бундай хусусиятлари учун ҳам маълум талаблар қўйилган унинг тузилиши (луғатда келтирилган лингвистик маълумотлар қуйидагилар учун етарли бўлиши керак. Барча керакли функцияларни бажариш; киришнинг турли хил усуллари бу маълумотлар тақдим етилиши керак). Матнларнинг турли босқичларида МП билан сўзнинг асл шаклини олиш керак бўлади. Матн (кириш матнини таҳлил қилганда) ва керакли сўз шаклини асл нусхадан синтез қилиш кабилар.

Луғат А. А. Зализняк (бундан буён матнда) ҳақида лингвистик маълумот манбаи ўзбекча. Ўзбек грамматик луғатининг компютер маълумотлар базасини яратиш технологияси қуйидагиларни ўз ичига олган:

- қоғозни электрон шаклга таржима қилиш (сканерлаш);

- сканерланган матнни таҳрирлаш;

- лексикографик тизимининг тузилишини ривожлантириш, уни белгилаш тили ва ташкил етилиши

- структура элементларининг идентификаторлари;

- электрон матнини лексикографик маълумотлар базасига (ЛБД)

- автоматик равишда айлантириш;

- ривожланган тузилишга мувофиқ;

- парадигматик таснифлаш алгоритмларини ишлаб чиқиш ва уларнинг дастурий таъминоти;

- парадигматик (лексемаларни автоматик индексация қилиш) ни

шакллантириш;

- грамматик синф кодлари ва парадигматик синф рақамлари бўйича).

Немис, инглиз ва испан тилларнинг грамматикалари ва луғатлари грамматик луғатларни тузиш учун лингвистик маълумот манбаи сифатида ишлатилган.

Лексик материални тақдим этиш тамойиллари (Маълумотлар тузилмаси) лексикографик тизими архитектурасининг ички даражасида лингвистик тузилиш ўзбек тилининг маълумотлари муносабатлар модели билан ифодаланади, уларнинг муносабатлари қуйидагилар билан ифодаланади жадваллар:

- лексико-грамматик синф қисмининг кодини кўрсатадиган Реестр регистр бирликлари номининг жадвали ва парадигматик синф сони (тури майдон);

- ҳар бир грамматик шакл (майдон) учун мослашувчан квази-бурилишлар жадвали;

- ҳар бир парадигматик синфнинг (турдаги майдон) квази-Флекс рефлекслари берилган;

- ҳар бири учун бир хил бўлган параметрлар ва хусусиятларни кўрсатадиган синфларнинг парадигматик интендаент жадвали;

- лексик ва грамматик синфларнинг қисмлари ва уларнинг кодлари жадвали;

- флексион типлар жадвали.

Жадваллар орасидаги муносабатлар парадигматик синфнинг сони билан амалга оширилади (тури майдон); ва жадваллар орасида ном, қисмлар келтирилади.

Бошқа тиллар (инглиз, испан, немис) учун маълумотлар тузилишини ишлаб чиқишда ўз ваколатхоналарини бирлаштириш учун юқорида тавсифланганга ўхшаш ёндашув ишлатилган, яъни асосий луғатнинг бирлиги квази-янги танланган. Фақатгина фарқ шундаки, ушбу тилларнинг ЛБД-да тавсифда парадигмалар бурилишлардан ташқари, ўзига хос шаклларни қуришда ишлатиладиган процедура тури (аналитик) ҳам киритилади.

Инглиз ва испан тилларида мунтазам феълларнинг квази асослари, аксарият исмлар ва сифатлар сўзнинг асл шаклига тўғри келади. Луғавий бирликнинг квази шаклида ифодаланиши асос асосан фақат тартибсиз феъллар ва оз сонли исмларга тегишли.

Тилнинг синтетик-аналитик тури сифатида таснифланган немис тили оддий (синтетик) шакллар унда флексион усулда, мураккаб (аналитик) шакллар эса кўра ҳосил бўлади муайян схемаларга (процессуал). Шунингдек, у сўз базасида кўп сонли алмашинувлар билан тавсифланади ва феълларнинг маълум бир гуруҳидаги префиксларнинг ажралиш

ходисаси. Бу хусусиятларнинг барчаси немис тилининг жараёнлари, биринчи навбатда, флекссион тўпламни ажратишда уларни ҳисобга олишни талаб қилади.

Демак, тил бирликлари парадигматик синфларга, иккинчидан, маълумотлар структурасига айрим қўшимчалар киритиш лозим. Шакл кўрсатилган жадваллар ташқари маълумотлар тузилиши кўрсатилган жадвални ўз ичига олади. Ажратиладиган префиксларнинг турлари, шунингдек аналитик шаклларни куриш процедуралари турларини кўрсатадиган жадвал. Қўшимча майдонлар индент жадвалига киритилиб, алмаштиришлар тури, шунингдек префикснинг ажратувчанлик белгиси кўрсатилган

Хулоса ва таклифлар (Conclusion/Recommend.) Хулоса сифатида шуни таъкидлаш лозимки, от ва феъл сўз туркумлари учун алоҳида граматик луғатлар яратишга эҳтиёж мавжуд, чунки от сўз туркумининг ўзи умумий ўрта таълим тизимида энг катта соатлар ҳажмида ўрганилади. Ўқувчи ҳар дарс умумий изохли ёки имло луғатини кўтариб юра олмайди. Ҳар қандай янгилик қулайлик томон бориши билан ўзига хослик, фойдалаилик касб этади, айниқса, имло луғатларидан бир сўзни топиш учун узоқ вақт сарфланади. Қоғоз луғатларда ҳаддан ташқари кўп вақт сарфланади, ҳатто электрон луғатларда ҳам тадқиқот мавзусига мос бўлмаса, статистик таҳлил қилиш учун бошқа сўз туркумига доир бўлган сўзларни айтириш ва натижани чиқариш керак бўлади. Шу маънода, граматик луғатлар тузишда таснифлашга сўз туркумлари бўйича ажратишни мезон қилиб олиш лозим. Корпус тилшунослиги ривожланаётган айти пайтда лисоний бирликларнинг ҳам қўлланиш частотаси, ҳам аниқлатнётган бирламчи ёки иккиламчи маъноларини тезкор таҳлил қилиш учун сўз туркумларини алоҳид-алоҳида луғати ҳам (электрон шаклда) яратиш зарур. Бу лингвистик тадқиқотларга ниҳоятда зарурлигидан ташқари, от ва феъл, шунингдек бошқа туркумлар луғатлари таълим жараёнида ҳам қулай қўлланма бўлиши мумкин. Айниқса, Президент ижод мактабларида ўзбек тили чуқурлаштирилган ҳолда ўқитилади, ўқувчиларни тилнинг граматик структураси билан яқиндан таништириш учун қўл келади.

Фойдаланилган адабиётлар:

1. Ўзбекистон Республикаси Президенти Ш.М.Мирзиёевнинг “Ўзбекистон Республикасининг “Давлат тили ҳақидаги Қонуни қабул қилинганининг ўттиз йиллигини кенг нишонлаш тўғрисида” ги ПҚ-4479-сон Қарори. uza.uz.

2. Баҳриддинова Б. Ўзбекистонда ўқув луғатчилиги: лингвистик асослари, тарихи ва истиқболлари. – Филология фанлари д-ри. диссертацияси. –Самарқанд. 2020. 23-б.

3. Сайфуллаева Р.Р., Менглиев Б.Р., Боқиева Г.Ҳ., Қурбонова М.М., Юнусова З.Қ., Абузалова М.Қ. Ҳозирги ўзбек адабий тили. Ўқув қўлланма. – Тошкент, 2006. – 391 б. Б.125
4. Морковкин В.В. Учебная лексикография как особая лингвометодическая дисциплина // Актуальные проблемы учебной лексикографии. М.: Русский язык, 1977, с.28-37.
5. Герд А.С. К определению понятия словарь // Проблемы лексикографии: Сборник ст. / Под ред. А.С. Герда и В.Н. Сергеева. – СПб.: Изд-во С.-Петербур. ун-та, 1997. – С. 191-203.
6. Ҳожиев А. Тилшунослик терминларининг изоҳли луғати. – Тошкент: ЎЗМЭ Давлат илмий нашриёти, 2002. – Б. 105.
7. Ўзбек тилининг изоҳли луғати: –Т.: “Ўзбекистон нашриёти” давлат унитар корхонаси, 2020. 680 б.
8. Любченко Т.П. Украинский языково-информационный фонд НАНУ
9. Ожегов Луғат онлайн ([http://slovarozhegova . ru](http://slovarozhegova.ru)).